

VU Research Portal

De harde hand van Epictetus

Boter, G.J.

2006

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Boter, G. J. (2006). *De harde hand van Epictetus*. Vrije Universiteit Amsterdam.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

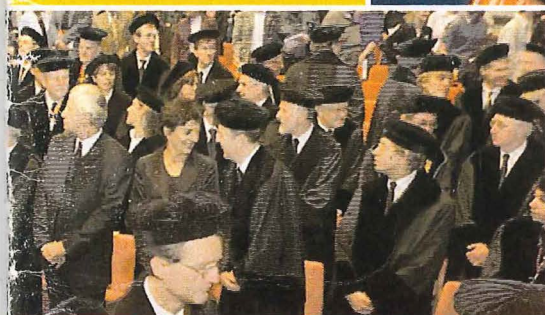
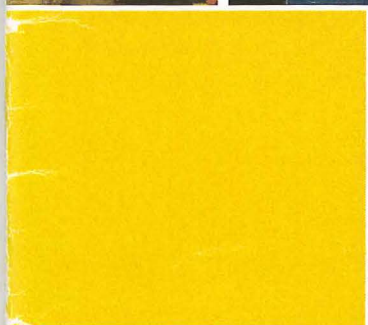
E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

TB

De harde hand van Epictetus

13002 G.J. Boter

De harde hand van Epictetus

prof.dr. G.J. Boter

*Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar
Griekse Taal- en Letterkunde aan de faculteit der Letteren van
de Vrije Universiteit Amsterdam op 17 februari 2006.*

Mijnheer de rector, dames en heren,

In kringen van wanhopige volwassenen wordt regelmatig met instemming de volgende uitspraak van de Griekse filosoof Socrates aangehaald: "De jeugd van tegenwoordig houdt van luxe. Ze heeft slechte manieren, veracht alle gezag, heeft geen respect en praat, als ze zou moet werken. Jongeren spreken hun ouders tegen, kletsen in gezelschap, schrokken aan tafel, slaan hun benen over elkaar en tiranniseren hun leraren." Dat deze uitspraak in geen enkele antieke bron te vinden is en al helemaal niet op naam van Socrates is overgeleverd mag daarbij de pret niet drukken.¹ Ouderen hebben nu eenmaal al snel de neiging te denken dat alles vroeger beter was, en ventileren dit door af te geven op de jeugd van tegenwoordig.

Klachten over de jeugd van tegenwoordig zijn ook met grote regelmaat te beluisteren op onze middelbare scholen. Op gezette tijden baant de opgekropte ergernis over luie en ongeïnteresseerde leerlingen zich bij de leraar een uitweg door middel van een donderpreek, dat het zo toch echt niet langer kan, dat het een schande is enzovoort. De klas is muisstil, en als de leerlingen zwijgend hun opgaven zitten te maken, overdenkt de leraar met voldoening zijn deze keer wel heel fraai uitgevallen preek, en hij verwacht er een groot rendement van.

Hoe zo'n preek in werkelijkheid op de klas overkomt, is enkele jaren geleden prachtig beschreven door Anna Woltz, die in 1997 onder het pseudoniem Rebecca Baart een column had in *de Volkskrant* onder de titel "Overleven in 4B". Eén van de columns van deze toen 15-jarige leerling draagt de titel "Preken".² Ik zou het stuk graag in zijn geheel citeren, maar moet me beperken tot de hoogtepunten.

"Soms heb ik echt zin in een leuke preek", begint Anna Woltz. "Een toespraak van een boze leraar om ons op onze verantwoordelijkheden te wijzen en wanhopig op ons gemoed te werken. (...) Preken zijn nu schaarser dan in de derde, mogelijk omdat we minder kinderachtig zijn. Toen we vorig jaar zoveel preken kregen, kon je ze goed vergelijken. Dat was interessant, maar vooral erg grappig. Bij een monoloog van een leraar is het ten strengste verboden te lachen, wat ons lachen natuurlijk bevordert. De slappe lach krijg je het beste onder een tierende leraar.

"In saai preken zitten te veel clichés over verantwoordelijkheid. Leren doe je voor jezelf, niet voor anderen. We zijn kinderachtig, onbeleefd, puberachtig en onaangepast. Misschien bestaat er wel een boekje *Preken voor leraren*, dat elke docent als relatiegeschenk krijgt en waar je bij gebrek aan inspiratie uit kunt putten. "Na de les bespreken we de preek, dat lijkt nog het meest op het beoordelen van een spreekbeurt. Verschillende punten komen aan bod: presentatie, inhoud, houding tegenover de klas en effect. De leukste preken zijn die zonder resultaat,

---

¹ Zie Keyes (1992), 20. Een mogelijke antieke bron voor de aan Socrates toegeschreven uittaling is Aristophanes, *Wolken* 960 e.v.

² Woltz (1998), 37-38.

dan hoeft je je niet schuldig te voelen of over een oplossing na te denken. (...)" Tot zover Anna Woltz.

Onthullend en onthutsend, vindt u niet? Staat een leraar zich op te winden, wordt er na afloop over hem gepraat alsof hij een spreekbeurt heeft gehouden. Schermt hij met de eigen verantwoordelijkheid van zijn leerlingen, wordt hem verweten dat hij zich van clichés bedient. Het vreemdste is nog wel dat de leraar ooit zelf leerling geweest is, en dus uit eigen ervaring weet dat zo'n preek weinig of niets helpt. Toch weerhoudt dit hem er niet van zelf van tijd tot tijd de kansel te beklimmen.

Socrates' uitspraak over de jeugd van tegenwoordig mag dan apocrief zijn, een anonieme spreker in Plato's dialoog de *Sophist* (deze keer niet Socrates) laat zich wel degelijk uit over methoden van opvoeding; hij blijkt het roerend eens te zijn met Anna Woltz.³ "Er zijn twee wegen van opvoeding met woorden;" aldus de anonymus, "de ouderwetse manier is zoals vaders vroeger tegen hun zoons optraden, en zoals velen tegenwoordig nog steeds doen, wanneer hun zoons iets fout hebben gedaan: ze spreken ze vermanend toe, soms boos, soms op wat vriendelijker toon. Anderen daarentegen beseffen dat niemand met opzet dom en onwetend is en fouten maakt, en dat vermaningen veel moeite kosten en weinig effect sorteren."⁴ Dat deze vermaningen weinig nut hebben, komt doordat degene die toegesproken wordt niet inziet dat hij in een bepaald opzicht tekort komt: de toegesprokene lijdt aan *doxosophia* (δοξοσοφία), ofwel schijnwijsheid; dat houdt in dat je denkt iets te weten terwijl dat in werkelijkheid niet het geval is. Daarmee is schijnwijsheid dus nog erger dan onwetendheid: dan ben je je ervan bewust dat je niets weet.

De anonymus biedt een alternatief voor het weinig renderende vermanen: laat mensen zelf inzien dat ze er conflicterende meningen op nahouden, dan zullen ze vanzelf tot het besef komen dat ze onderwijs nodig hebben. De spreker duidt deze methode aan als *elenchos* (ἐλεγχος), letterlijk *weerlegging*. Hoewel de spreker in de *Sophist*, zoals al eerder gezegd, niet Socrates is, brengt de figuur van Socrates in veel van Plato's dialogen precies in praktijk wat in de *Sophist* in theorie wordt uiteengezet. In zijn gesprekken met allerlei bekende en minder bekende figuren uit het vijfde-eeuwse Griekenland wordt hij nooit boos, scheldt hij zijn gesprekspartners nooit uit, maar probeert hij ze steeds te laten inzien dat hun opvattingen onhoudbaar zijn, omdat ze gebaseerd zijn op onderling conflicterende

³ Pl. *Sph.* 229c-230e. Voor een uitvoerige interpretatie van deze passage zie Slings (1999), 128-134.

⁴ Τῆς ἐν τοῖς λόγοις διδασκαλικῆς ἡ μὲν τραχυτέρα τις ἔοικεν ὁδὸς εἶναι, τὸ δ' ἕτερον αὐτῆς μῑοριον λειότερον. (...) Τὸ μὲν ἀρχαιοπρεπὲς τι πατριον, ᾧ πρὸς τοὺς ὑεῖς μάλιστ' ἐχρῶντό τε καὶ ἔτι πολλοὶ χρῶνται τὰ νῦν, ὅταν αὐτοῖς ἐξαμαρτάνωσί τι, τὰ μὲν χαλεπαίνοντες, τὰ δὲ μαλθακότερως παραμυθούμενοι. (...) Τὸ δὲ γε, εἰξασί τινες αἰὶ λόγον ἑαυτοῖς δόντες ἡγήσασθαι πᾶσαν ἀκούσιον ἀμαθίαν εἶναι, καὶ μαθεῖν οὐδέν ποτ' ἂν ἐθέλειν τὸν οἴομενον εἶναι σοφὸν τούτων ὧν οἴοιτο περὶ δεινὸς εἶναι, μετὰ δὲ πολλοῦ πόνου τὸ νοουητικὸν εἶδος τῆς παιδείας σμικρὸν ἀνύτειν.

uitgangspunten. Een voorbeeld uit de *Politeia*⁵: Polemarchus gelooft dat rechtvaardigheid bestaat in het helpen van je vrienden en het schaden van je vijanden, zoals vrijwel al zijn tijdgenoten vonden. Socrates toont echter aan dat iemand schaden betekent dat je iemand slechter maakt; en iemand slechter maken kan nooit rechtvaardig zijn: en daarmee ziet Polemarchus in dat zijn aanvangsstelling onhoudbaar is. En nu is Polemarchus bereid om met Socrates verder te denken over de vraag naar het wezen van de rechtvaardigheid. Kortom: laat iemand inzien dat hij gebrek aan kennis heeft, dan zal hij dat vanzelf willen rechtzetten, en daar heb je geen vermanende woorden voor nodig.

Deze nieuwe methode, waarvan op goede gronden kan worden aangenomen dat hij op de historische Socrates teruggaat, maakte een verpletterende indruk. In andere werken van Plato wordt de intentie om iemand aan te sporen tot filosofisch onderzoek aangeduid met de term *protreptiek*, wat letterlijk betekent *iemand naar voren wenden*, dat wil zeggen *iemand in de goede richting zetten*. De protreptiek in algemene zin is in de filosofische literatuur een zelfstandig genre geworden; ook christelijke auteurs als Clemens van Alexandrië hebben zich ermee bezig gehouden. De protreptiek door middel van *elenchos* is steeds verbonden gebleven met de naam van Socrates.

Het is niet mijn bedoeling om de geschiedenis van het Socratische onderwijsconcept door de eeuwen heen te bespreken. Velen hebben hun licht al laten schijnen over dit uitgebreide en interessante onderzoeksterrein, onder wie mijn leermeester en voorganger Siem Slings⁶. Ik wil een sprong maken in de tijd en stilstaan bij de onderwijstheorie en -praktijk van een latere filosoof, tevens groot bewonderaar van Socrates, de Griekse ex-slaaf Epictetus. Epictetus werd als slaaf rond 50 na Christus geboren in Hierapolis in Phrygië, vlakbij het tegenwoordige Pamukkale⁷. In Rome was hij slaaf bij een zekere Epaphroditus, een vrijgelatene van keizer Nero. Desondanks was hij in staat de colleges bij te wonen van de Stoische filosoof Musonius Rufus, over wie hij steeds met diepe eerbied spreekt. Op een zeker moment is hij vrijgelaten; toen keizer Domitianus in 89 of 92 alle filosofen wegjoeg uit Rome, vestigde Epictetus zich in Nicopolis in Noordwest-Griekenland; hier stichtte hij een school.

Het onderwijs van Socrates kennen we alleen uit de werken van Plato en Xenophon; hun werk is literair van karakter en de geschetste situaties zijn door de auteurs geëncèneerd. In het geval van Epictetus hebben we daarentegen de kans te zien hoe het in de echte praktijk toeging. Terwijl Epictetus zelf namelijk niets schreef (net als zijn grote voorbeeld Socrates) heeft een van zijn leerlingen, Arrianus, een aantal van Epictetus' colleges opgetekend. Van dit werk is een

---

⁵ Pl. R. 331d-336a.

⁶ Zie Slings (1999), 127-164, met verdere verwijzingen. Slings (1995) geeft een bespreking van de protreptiek na Aristoteles. Een meer dan 100 jaar oud, maar nog steeds onmisbaar overzicht van protreptische teksten is te vinden in Hartlich (1889). Zie ook Gaiser (1959); Jordan (1986); voor protreptiek bij christelijk auteurs, zie Suchla (1998), 522.

⁷ Voor een recent overzicht over Epictetus' leven en werk zie Fuentes González (2000).

verzameling van vier boeken *Diatriben* (colleges) bewaard gebleven, in totaal ruim 400 pagina's.⁸ De *Diatriben* variëren in lengte van slechts enkele regels tot ruim 20 pagina's. Het karakter van deze colleges is zeer levendig; Epictetus houdt zelden lange monologen, maar voert steeds gesprekken met leerlingen of fictieve gesprekspartners.⁹ Het is een omstreden vraag in hoeverre Arrianus' werk een direct verslag behelst van Epictetus' optreden, maar de meeste geleerden zijn het erover eens dat de *Diatriben* zeer dicht bij de werkelijkheid staan; sommigen menen zelfs dat Arrianus stenografische verslagen gemaakt heeft, en dat de meeste *Diatriben* een woordelijk verslag geven van de werkelijke colleges.¹⁰

De inhoud van het onderwijs van de Stoicus is in een paar woorden samen te vatten: een mens moet zich alleen druk maken over dingen die in zijn macht liggen. En het enige wat in je macht ligt is het vermogen om te oordelen. Als je nu beseft dat alles wat er gebeurt door God gewild is, en je daarbij realiseert dat God volmaakt is, dan zul je automatisch begrijpen dat alles wat er gebeurt goed is en daardoor ook alles accepteren; en daarmee zul je volmaakt gelukkig zijn. Alles wat niet in je macht ligt, daar moet je je dus niet druk om maken, want dat leidt alleen maar tot frustraties, omdat je nu eenmaal nooit al je doelstellingen kunt realiseren. Hierbij maakt het niet uit of het gaat om ziektes, dood, een mooie baan, een aantrekkelijke vrouw of wat dan ook: allemaal onbelangrijk. Een heldere theorie, maar de praktijk blijkt weerbarstiger. Epictetus' leerlingen weten wel dat hun leermeester gelijk heeft, maar Epictetus moet hen er telkens opnieuw van doordringen dat ze zich zijn boodschap ook werkelijk eigen moeten maken.

Er is een flink aantal plaatsen in de *Diatriben* waarin Epictetus zich impliciet of expliciet uitlaat over de relatie tussen leraar en leerling.¹¹ In enkele gevallen verwijst hij ook naar een theoretisch kader, waarin hij enkele verschillende onderwijsmodellen noemt. Ik wil hier wat uitvoeriger op ingaan, omdat Epictetus' opmerkingen tot een controverse hebben geleid waarin verschillende elkaar uitsluitende opvattingen naar voren zijn gebracht, die naar mijn smaak geen van alle het definitieve antwoord geven. Op twee plaatsen in de *Diatriben* noemt Epictetus drie verschillende methoden van onderwijs. Het vervelende is nu dat deze twee plaatsen elkaar niet helemaal, of eigenlijk helemaal niet dekken. Daarover straks meer.

---

⁸ Voor een overzicht van de verschillende opvattingen over het oorspronkelijke aantal boeken en de verschillende titels die in de latere literatuur genoemd worden, zie Fuentes González (2000), 118-121.

⁹ Een uitvoerige analyse van de vorm waarin Epictetus' *Diatriben* gegoten zijn en van de functie van deze vormgeving wordt gegeven door Wehner (2000).

¹⁰ Zie Fuentes González (2000), 121-123; Long (2002), 38-43.

¹¹ De eerste monografie over dit onderwerp is Bruns (1897). Een systematische bespreking van de gang van zaken in Epictetus' school wordt gegeven door Hijmans (1959). De recente monografie van Long (2002) legt sterk de nadruk op het Socratische karakter van Epictetus' onderwijs.

Ruim veertig jaar geleden is er door de Duitse geleerde Schmidt¹² op gewezen dat Epictetus' driedeling grote overeenkomsten vertoont met een driedeling die wordt gepresenteerd in het ten onrechte aan Demetrius van Phaleron toegeschreven werk *Peri hermèneias* (Περὶ ἑρμηνείας);¹³ deze titel wordt weergegeven als "de juiste woorden", in de vertaling van mijn leermeester Dick Schenkeveld, die zich zeer intensief met deze tekst heeft beziggehouden¹⁴. Demetrius noemt één bepaalde kwestie, en laat zien dat je die op drie manieren aan je leerlingen kunt voorhouden.¹⁵ Het gaat om geld en verstand en de relatie tussen die twee: als je geld erft van je ouders, hoe ga je daar dan mee om? De eerste manier waarop je deze kwestie kunt aankaarten wordt door Demetrius *apophainomenos kai katégorōn* (ἀποφαινόμενος καὶ κατηγορῶν), "vaststellend en beschuldigend" genoemd; dan zegt de leraar: "mensen laten hun kinderen wel geld na, maar niet het verstand om daarmee om te gaan." Demetrius schrijft deze methode toe aan Aristippus, een volgeling van Socrates. De tweede manier noemt Demetrius *hupothetikos* (ὑποθετικός), "adviserend", bijvoorbeeld "mensen moeten hun kinderen niet alleen geld nalaten, maar ook het vermogen om daarmee om te gaan." Als typische vertegenwoordiger van deze tweede methode noemt Demetrius Xenophon, net als Aristippus een volgeling van Socrates. De derde en laatste manier krijgt van Demetrius geen eigen naam, maar wordt aangeduid als *to idiōs*

¹² Zie Schmidt (1962), 22-26.

¹³ Zie Innes (1995), 312-321.

¹⁴ Schenkeveld's proefschrift over Demetrius dateert uit 1964; zijn vertaling is van het jaar 2000.

¹⁵ Demetr. *Eloc.* 296-297: Καθόλου δὲ ὥσπερ τὸν αὐτὸν κληρὸν ὁ μὲν τις κύνα ἐπλασεν, ὁ δὲ βόυν, ὁ δὲ ἵππον, οὕτω καὶ πρᾶγμα ταῦτὸν ὁ μὲν τις ἀποφαινόμενος καὶ κατηγορῶν φησιν, ὅτι οἱ ἄνθρωποι χρήματα μὲν ἀπολείπουσιν τοῖς παισίν, ἐπιστήμην δὲ οὐ συναπολείπουσι, τὴν χρησομένην τοῖς ἀπολειφθεῖσι: τοῦτο δὲ τὸ εἶδος τοῦ λόγου Ἀριστίππειον λέγεται. "Ετερος δὲ ταῦτὸν ὑποθετικῶς προοίσεται, καθάπερ Ξενοφάντος τὰ πολλά, οἷον ὅτι δεῖ γὰρ οὐ χρήματα μόνον ἀπολιπεῖν τοῖς αὐτῶν παισίν, ἀλλὰ καὶ ἐπιστήμην τὴν χρησομένην αὐτοῖς. Τὸ δὲ ἰδίως καλούμενον εἶδος Σωκρατικόν, ὃ μάλιστα δοκοῦσι ζηλῶσαι Αἰσχίνης καὶ Πλάτων, μεταρρυθμίσειεν ἂν τοῦτο τὸ πρᾶγμα τὸ προειρημένον εἰς ἐρώτησιν, ὥδε πως, οἷον· ὦ παῖ, πόσα σοι χρήματα ἀπέλιπεν ὁ πατήρ; ἢ πολλά τινα καὶ οὐκ εὐαριθμητα; πολλά, ὦ Σώκρατες. ἄρα οὐν καὶ ἐπιστήμην ἀπέλιπέ σοι τὴν χρησομένην αὐτοῖς; ἅμα γὰρ καὶ εἰς ἀπορίαν ἔβαλε τὸν παῖδα λεληθότως, καὶ ἀνέμνησεν ὅτι ἀνεπιστήμων ἐστὶ, καὶ παιδεύεσθαι προετρέψατο. "Globaal is taal als een klomp was waar de een een hond, de ander een koe, een derde een paard van maakt. Hetzelfde onderwerp brengt de een naar voren in de vorm van een verklaring en een beschuldiging. Hij zegt dan bijvoorbeeld: 'de mensen laten geld aan hun kinderen na, maar de bijbehorende kennis, waarmee ze hun erfenis goed kunnen beheren, zit niet in de nalatenschap.' Dat is het zogenaamde aristippische type. Een ander giet hetzelfde in de vorm van een raadgeving, zoals Xenophon vaak doet, bijvoorbeeld: 'men moet niet alleen geld aan zijn kinderen nalaten, maar ook kennis om dat goed te gebruiken.' Het specifiek socratische type—vooral Aeschines en Plato zouden dit imiteren—herformuleert de genoemde zaak tot een vraag, ongeveer aldus: 'mijn jongen, hoeveel geld heeft je vader je nagelaten? Was het niet ontelbaar veel? —Ja, veel, Socrates. —Heeft hij je dan ook kennis nagelaten om het goed te gebruiken?' Ongemerkt heeft Socrates de jongen in het nauw gebracht door hem eraan te herinneren dat hij die kennis mist, maar hij heeft hem ook aangespoord om zich te laten voorlichten." (vert. D.M. Schenkeveld)

kaloumenon eidos Sôkratikon (τὸ ἰδίως καλούμενον εἶδος Σωκρατικόν), "de manier die typisch Socratisch wordt genoemd." Deze methode is noch verwijtend, noch adviserend, maar bedient zich van vragen, waaruit de leerling dan zelf de juiste conclusie moet trekken, bijvoorbeeld "jongeman, hoeveel geld heeft je vader je nagelaten?" Als de jongeman antwoordt dat dit heel wat is, vraagt Socrates: "En heeft hij je ook het verstand nagelaten om daarmee om te gaan?" Socrates maakt in dit voorbeeld geen verwijten, hij geeft geen raad, hij vraagt slechts; maar de bedoeling is duidelijk: de jongeman moet zich gaan realiseren dat hij niet over de door Socrates bedoelde kennis beschikt, en op zoek gaan naar iemand die hem die kennis kan bijbrengen. Socrates doet dit door de jongeman "in het nauw te brengen"; Demetrius gebruikt hiervoor de Griekse term *aporia* (ἀπορία), een begrip dat in het kader van Socrates' onderwijsmethode een *terminus technicus* is geworden.¹⁶ Demetrius besluit zijn relaas over de Socratische methode met de opmerking dat Socrates aldus zijn leerlingen "in de goede richting zette", in het Grieks *proutrepsato* (προετρέψατο); hiervan is het reeds genoemde begrip *protreptiek* afgeleid.

Vertaald naar de situatie aan de eettafel van menig jong gezin, zou je de drie methodes als volgt kunnen illustreren. De constaterend/verwijtende methode: "Nu heb je je bord nog niet leeg!"; de adviserende methode: "Je moet je bord leegeten"; de vragende methode: "Jij wilt toch een grote sterke jongen worden? En wat moet je daarvoor ook weer doen?" Dat er bij al deze methoden op de schaal van woedend tot poeslief verschillende gradaties mogelijk zijn is duidelijk.

Dan nu naar Epictetus. In *Diatribē* 3,21 richt Epictetus zich tot aspirantleraren. Na enkele snerende opmerkingen aan het adres van mensen die te lichtvaardig over het vak van leraar oordelen, noemt hij een aantal kenmerken waaraan een goede leraar dient te voldoen. Wijsheid bezitten is niet voldoende, evenmin als de bereidheid je voor je leerlingen in te zetten. Je hebt er ook een zekere natuurlijke aanleg en geschiktheid voor nodig, en een bepaald lichaam (hier toont Epictetus zelfspot, omdat hij zelf kreupel was)¹⁷, maar bovenal moet je door God op de juiste plaats zijn neergezet. Dan noemt Epictetus drie voorbeelden van filosofen die hun eigen positie van God gekregen hadden¹⁸: God gaf Socrates de

¹⁶ Zie bijv. Pl. *Meno* 84c5.

¹⁷ Zie bijv. *Diatr.* 1,16,20 τί γὰρ ἄλλο δύναμαι γέρον χωλὸς εἰ μὴ ὑμνεῖν τὸν θεόν; "Want wat kan ik, kreupele oude man, anders doen dan Gods lof zingen?" Deze kreupelheid zou het gevolg zijn van mishandeling door zijn meester Epaphroditus; zie *test.* XVII Schenkl (= Celsus *ap. Origen.*, *Contra Celsum* VII 53 (505,13-15 Marcovich)) (...) Ἐπίκτητον, ὃς τοῦ δεσπότου στρεβλοῦντος αὐτοῦ τὸ σκέλος ὑπομειδιῶν ἀνέκπληκτος ἔλεγε "κατάσσεις" καὶ κατάξαντος "οὐκ ἔλεγον", εἶπεν, "ὅτι κατάσσεις;" "Terwijl zijn meester zijn been verdraaide, glimlachte Epictetus en zei hij onverstoort: 'straks breek je het nog'; en toen zijn meester zijn been inderdaad gebroken had, zei hij: 'ik zei toch dat je het zou breken?'"

¹⁸ *Diatr.* 3,21,18-19 (...) καὶ πρὸ πάντων <δεῖ> τὸν θεὸν συμβουλεύειν ταύτην τὴν χώραν κατασχεῖν, ὥς Σωκράτει συνεβούλευεν τὴν ἐλεγκτικὴν χώραν ἔχειν, ὥς Διογένηι τὴν βασιλικὴν καὶ ἐπιπληκτικὴν, ὥς Ζήνωνι τὴν διδασκαλικὴν καὶ δογματικὴν. "En bovenal moet God je aanraden die positie in te nemen, zoals hij Socrates adviseerde de *elenktische* (= weerleggende)

elenktische (ἐλεγκτικός), dat wil zeggen weerleggende, positie; Diogenes kreeg de *koninklijke* (βασιλικός)¹⁹ en *epiplektische* (ἐπιπληκτικός), dat wil zeggen verwijtende, positie; Zeno, tenslotte, kreeg de *didaskalische* (διδασκαλικός), dat wil zeggen onderwijzende, en *dogmatische* (δογματικός) positie.²⁰

Wat betreft de drie namen die Demetrius noemde, Aristippus, Xenophon en Socrates, zien we dat alleen de laatstgenoemde ook bij Epictetus voorkomt. Epictetus vervangt Aristippus door de Cynicus Diogenes (inderdaad, de man die in een ton woonde), voor wie hij een peilloze bewondering had;²¹ en Xenophon heeft bij hem plaats gemaakt voor Zeno, de stichter van de Stoa. Werd Socrates' optreden door Demetrius als *protreptisch* aangeduid, bij Epictetus vinden we de typering *elenktisch*. Nu is dit geen probleem, want elders (*Diatr.* 2,26) geeft Epictetus een beschrijving van een bepaalde manier van onderwijs waarop beide termen tegelijk van toepassing zijn, en waarin hij bovendien Socrates als voorbeeld noemt. Hierin zegt hij het volgende: "Die man is een geducht spreker, en tegelijkertijd *protreptisch* en *elenktisch*, die in staat is aan iedereen zijn interne tegenspraak duidelijk te maken, waarin hij het verkeerd heeft, en hem duidelijk te laten zien dat hij niet doet wat hij wel wil en wel doet wat hij niet wil. Want als je dat aan iemand laat zien, dan zal hij zijn onjuiste standpunten vanzelf verlaten."²² Het woord dat ik hier met "interne tegenspraak" weergeef, is in het Grieks *machè* (μάχη), letterlijk "strijd". In *Diatr.* 2,12,6 typeert Epictetus Socrates' onderwijsmethode als volgt: "Hij maakte de consequenties van de opvattingen van zijn gesprekspartner zo

---

positie te bekleden, Diogenes de *koninklijke* en *epiplektische* (= verwijtende) positie en Zeno de *didaskalische* en *dogmatische* (= onderwijzende en belerende) positie."

¹⁹ Zoals Slings (1995), 178 (met n. 8) vermeldt, is het woord "koninklijk" een toespeling op het Cynische ideaal van de koning, d.w.z. de man die geheel eigen baas is. Zie ook Billerbeck (1978) 123, in haar noot op *Diatr.* 3,22,57, waar Diogenes' bedelaarsstaf wordt aangeduid als de "scepter" van Diogenes; zie verder Höistad (1948). – Long (2002), 60 wijst erop dat Diogenes in de traditie werd geassocieerd met zowel Alexander de Grote als de Perzische Koning. "When the Stoics defined real kingship as the prerogative of the sage, they were taking their lead from the Cynics for whom Diogenes represented the transference of rulership from command over others to command over oneself."

²⁰ Deze zelfde rolverdeling is te vinden bij de tweede-eeuwse Romeinse retor Fronto, *Epist. ad Marcum Antoninum de Eloquentia* 134,7-9 Van den Hout: "Quid? philosophi ipsi nonne diverso genere orationis usi sunt? Zeno ad docendum planissimus, Socrates ad coarguendum captiosissimus, Diogenes ad exprobandum promptissimus." "Wat nu? Filosofen zelf bedienen zich toch ook van verschillende manieren van uitdrukken? Zeno is het duidelijkst in het onderwijzen, Socrates het meest vindingrijk in het weerleggen, Diogenes het scherpst in het verwijten." Vgl. Schmidt (1962), 21; Slings (1995), 178-179.

²¹ De omvangrijke *Diatribē* 3,22 is in zijn geheel gewijd aan het Cynisme; het is in feite één lofzang op Diogenes. Billerbeck (1978) is een commentaar op deze *Diatribē*.

²² *Diatr.* 2,26,4 δεινὸς οὖν ἐν λόγῳ, ὁ δ' αὐτὸς καὶ προτρεπτικὸς καὶ ἐλεγκτικὸς οὗτος ὁ δυνάμενος ἐκάστῳ παραδείξει τὴν <μάχην>, καθ' ἣν ἀμαρτάνει, καὶ σαφῶς παραστήσαι, πῶς ὁ θέλει οὐ ποιεῖ καὶ ὁ μὴ θέλει ποιεῖ. ἀν γὰρ τοῦτο δεῖξῃ τις, αὐτὸς ἀφ' ἑαυτοῦ ἀναποχωρήσει. Het woord *μάχην* staat niet in de handschriften, maar is aangevuld door Wolf (in zijn editie van 1563); waarschijnlijk baseerde Wolf zich voor deze aanvulling op 3,23,34, een plaats die hieronder aan bod komt.

duidelijk, dat iedereen de interne tegenspraak beseftte, en er daarom afstand van deed."²³ Hier geldt, net als bij Demetrius, dat Epictetus' Socrates-figuur geen verwijten maakt, geen expliciete adviezen geeft, maar mensen ervan doordringt dat er iets niet klopt in hun opvattingen en gedrag.

De tweede door Epictetus genoemde positie, de verwijtende methode van Diogenes, komt duidelijk overeen met de door Demetrius aan Aristippus toegeschreven vaststellende en beschuldigende methode. En Epictetus' derde positie, de dogmatisch-didaskalische methode, kan moeiteloos gelijkgesteld worden aan de raadgevende methode van Demetrius.

Andere onderzoekers, zoals Schmidt, Carlini en Slings, denken hier anders over, maar het is beter hun opvattingen pas te bespreken als de tweede passage uit Epictetus aan de orde is geweest.

De tweede passage waarin Epictetus een driedeling maakt van onderwijsmethodes is te vinden in *Diatribē* 3,23. Richtte Epictetus zich in 3,21 nog tot aspirant-leraren, in 3,23 fulmineert hij tegen een groep reeds gevestigde leraren, en wel tot diegenen die zogeheten *epideiktische* redevoeringen afsteken onder het mom van filosofisch onderricht. Het begrip *epideiktisch* betekent hier zoveel als "showen", "pronken", en daarom worden deze redevoeringen wel aangeduid als "pronkredevoeringen".²⁴ Dergelijke redevoeringen gaan doorgaans over stichtelijke onderwerpen als het heldengedrag van de Spartanen bij Thermopylae, en pretenderen het gehoor aan te sporen (inderdaad, *protrepesthai* [προτρέπεσθαι]) tot net zo goed gedrag; daarom heten deze redevoeringen ook wel *protreptische* redevoeringen. In werkelijkheid, aldus Epictetus, gaat het deze redenaars er helemaal niet om hun toehoorders beter te maken: ze willen bij hun publiek zoveel mogelijk applaus oogsten. Ze scheppen op over het aantal toehoorders dat ze weten te trekken.²⁵ En de toeschouwers gaan niet gesticht naar huis, maar hebben het er alleen over hoe geweldig de rede vandaag weer was. We denken hierbij aan Anna Woltz, die met haar klasgenoten de donderpreek van haar leraar doornam.

²³ *Diatr.* 2,12,6 οὕτω γὰρ ἐναργῆ ἐτίθει τὰ ἀπὸ τῶν ἐννοιῶν, ὥστε πάνθ' ὄντιναοῦν συναισθανόμενον τῆς μάχης ἀναχωρεῖν ἀπ' αὐτῆς.

²⁴ Zie voor een overzicht van dit genre Matuschek (1994), 1258-1267. Voor de grote rol van de epideiktische rede in de Tweede Sofistiek zie Whitmarsh (2005); op p. 45-47 bespreekt Whitmarsh Arrianus en Epictetus.

²⁵ Zie bijvoorbeeld *Diatr.* 3,23,19 Οὕτως οὖν κακῶς διακείμενος καὶ χάσκων περὶ τοὺς ἐπαινέσοντας καὶ ἀριθμῶν τοὺς ἀκούοντάς σου θέλεις ἄλλους ὠφελεῖν; 'σήμερόν μου πολλῶ πλείονες ἤκουσαν.' 'ναί, πολλοί.' 'δοκοῦμεν ὅτι πεντακόσιοι.' 'οὐδὲν λέγεις; θες αὐτοὺς χιλίους;' 'Δίῳνος οὐδέποτε ἤκουσαν τοσοῦτοι.' 'πόθεν αὐτῶ;' 'καὶ κομπῶς αἰσθάνονται λόγων.' 'τὸ καλόν, κύριε, καὶ λίθον κινῆσαι δύναται.' "Wil je nu werkelijk, terwijl je er zo slecht aan toe bent en je alleen maar belang stelt in mensen die je lof toezwaaien en je het aantal toehoorders zit te tellen, anderen beter maken? 'Vandaag hebben er nog veel meer naar me geluisterd.' 'Inderdaad, heel wat.' 'Volgens mij wel vijfhonderd.' 'Schei uit, het waren er minstens duizend.' 'Zoveel kwamen er nooit naar Dio luisteren.' 'Nee, waarom zouden ze?' 'En ze waren een en al oor.' 'Schoonheid, meester, kan zelfs een steen ontroeren.'"

Als Epictetus aan het eind van zijn tirade is gekomen, vraagt een (mogelijk denkbeeldige)²⁶ aanhanger van de gewraakte redenaars: "maar bestaat er dan geen *protreptisch* genre?" "Wie ontkent dat?" antwoordt Epictetus, "net zoals het *elenktische* genre, net zoals het *didaskalische* genre. Maar wie heeft er daarnaast ooit nog als vierde het *epideiktische* genre aan toegevoegd?" Blijkbaar is er slechts plaats voor drie genres. Waarom? Schmidt wijst erop dat er in de retorica ook veel indelingen in drieën bestaan.²⁷ En in het algemeen komen groepen van drie veel vaker voor dan groepen van vier: denkt u maar aan de drie Gratiën bij de Grieken, de drie heksen van Eastwick bij Shakespeare en de drie neefjes van Donald Duck. Maar belangrijker is dat Epictetus hier uiteenzet dat de epideiktische redenaars zich ten onrechte het predikaat *protreptisch* toeëigenen. Hij legt namelijk uit wat *protreptiek* volgens hem wel is. "Protreptiek", aldus Epictetus, "is het vermogen aan een individu en aan een groot publiek hun interne tegenstrijdigheid [wederom het Griekse woord μάχη] te laten zien waarin ze rondwentelen, namelijk dat ze zich overal meer druk om maken dan om datgene wat ze eigenlijk willen. Ze willen namelijk wat tot geluk leidt, maar ze zoeken dat elders."²⁸ U hoort dat deze beschrijving aansluit bij wat Epictetus in 2,26 gezegd had over de *protrepticus* annex *elenkticus*. Deze wil zijn leerlingen op het goede spoor zetten door ze te confronteren met hun conflicterende opvattingen. En daarvoor heeft hij, aldus Epictetus, geen duizend stoelen in een zaal te zetten, en in een filosofen-pak te staan galmen op het spreekgestoelte.

Als we de drie termen van deze passage naast die van 3,21 leggen, dan ontstaat er echter een probleem. Immers, in de eerste passage hadden we achtereenvolgens *elenktiek*, *epiplektiek* en *didaskalik*; nu vinden we *protreptiek*, *elenktiek* en *didaskalik*. In beide passages vinden we *didaskalik* en *elenktiek*. Maar de *epiplektiek* vinden we alleen in de eerste passage, de *protreptiek* alleen in de tweede. Wat betreft de laatste term, de *protreptiek*, hebben we echter al gezien dat Epictetus die elders in één adem noemt met de *elenktiek*; en de beschrijving die hij in de tweede passage geeft van de *protreptiek* is volmaakt gelijk aan wat hij elders over *elenktiek* zegt: het bestrijden van *machè* (μάχη), zoals Socrates doet. Dat is des te vreemder omdat Epictetus de twee begrippen in de tweede passage naast elkaar zet, in plaats van ze te laten samenvallen. Bovendien is in passage 2 de *epiplektiek* geheel afwezig. Over deze kwestie hebben de geleerden zich al meer

²⁶ In het algemeen worden er in de *Diatriben* dikwijls opmerkingen gemaakt door een gesprekspartner van wie niet helemaal duidelijk is of die werkelijk aanwezig is en het woord neemt, dan wel door Epictetus zelf sprekend wordt opgevoerd. Een zeer uitvoerige bespreking van deze vraag wordt gegeven in Wehner (2000), 67-77 (discussie met bestaande gesprekspartners); 175-219 (discussie met fictieve gesprekspartners).

²⁷ Schmidt (1962), 16, n. 1.

²⁸ *Diatr.* 3,23,34 τίς γάρ ἐστιν ὁ προτρεπτικός; δύνασθαι καὶ ἐνὶ καὶ πολλοῖς δεῖξαι τὴν μάχην ἐν ᾗ κολίονται· καὶ ὅτι μᾶλλον πάντων φροντίζουσιν ἢ ὧν θέλουσιν. θέλousι μὲν γάρ τὰ πρὸς εὐδαιμονίαν φέροντα, ἀλλὰ τοῦ δ' αὐτὰ ζητοῦσι.

dan honderd jaar het hoofd gebroken; ik hoop vandaag het verlossende woord te spreken.

De eenvoudigste oplossing wordt geboden door Bonhöffer, auteur van drie meesterwerken over Epictetus, die na ruim honderd jaar nog steeds gebruikt worden. Hij stelt simpelweg dat *protreptiek* en *elenktiek* samenvallen;²⁹ in schema 2, aldus Bonhöffer, worden er in feite geen drie, maar slechts twee vormen van onderwijs genoemd. Bonhöffer gaat zelfs zo ver te stellen dat dit tweeledige schema het originele Stoische schema is. Bonhöffer wordt in zijn gelijkstelling van *protreptiek* en *elenktiek* bijgevallen door Döring, in zijn mooie studie *Exemplum Socratis*.³⁰ Deze beide geleerden schenken echter geen aandacht aan het feit dat Epictetus de gewraakte *epideiktiek* als vierde mogelijkheid noemt (en afwijst); als we hen moeten geloven, is Epictetus nog niet eens in staat tot drie te tellen.

Schmidt, Carlini en Slings beweren dat de *epiplektiek* uit schema 1 samenvalt met de *protreptiek* in schema 2. Dit vereist natuurlijk wel de nodige filologische akrobatiek. Schmidt,³¹ om te beginnen, beweert dat er wel degelijk een verschil bestaat tussen *protreptiek* en *elenktiek*: *protreptiek* zou zich meer op de ontologische tegenspraak richten, terwijl de *elenktiek* veeleer met de logische tegenspraak te maken zou hebben. Volgens Schmidt is een bepaalde vorm van *protreptiek* wel verwant met *elenktiek*, maar de *protreptiek* van schema 2 heeft een algemener karakter, en is een vorm van aansporing, net zoals de *epiplektiek* van schema 1.

Carlini vindt dit onderscheid (naar mijn smaak terecht) te subtiel.³² Voortbordurend op Schmidt's interpretatie suggereert hij dat de *protreptiek* van schema 2 een verzamelterm is voor twee methodes, namelijk de *epiplektiek* van Epictetus' eerste schema en de adviserende methode die door Demetrius aan Xenophon wordt toegeschreven. Hier zou het dan gebruikt worden als equivalent van de *epiplektiek*.

Ook Slings stelt de *epiplektiek* van schema 1 gelijk aan de *protreptiek* van schema 2.³³ In zijn bespreking gaat hij niet in op de vraag wat in dit tweede schema de relatie tussen *protreptiek* en *elenktiek* is. Wel stelt hij dat *protreptiek* altijd een voorbereidende functie heeft, het leidt steeds tot iets anders; in dit verband stelt hij dat *protreptiek* voorbereidt op de *didaskalik* in Epictetus' tweede schema, uitgebreid met de *dogmatiek* in diens eerste schema.³⁴ Deze interpretatie heeft als

---

²⁹ Bonhöffer (1890), 8, n. 1: "Ja so wie Epictet III, 23, 34 den προτρεπτικός schildert, besteht er eigentlich in nichts anderem als in der ἐλεγκτική."

³⁰ Döring (1979), 70.

³¹ Schmidt (1962), 20-21.

³² Carlini (1968), 42.

³³ Slings (1995), 178.

³⁴ Slings (1995), 181-182. Het is opmerkelijk dat Slings in dat verband geen aandacht schenkt aan de *elenktiek* ("Leaving elenctic aside for the moment..."). Dat kan ook moeilijk anders, omdat de twee geheel samenvallen.

onoverkomelijk bezwaar dat er een hiërarchie wordt aangebracht tussen elementen die door Epictetus uitdrukkelijk naast elkaar worden geplaatst.

Anthony Long, tenslotte, komt in een prachtige monografie over Epictetus uit 2002 tot dezelfde conclusie als de reeds genoemde geleerden, wier werk hij niet lijkt te kennen.³⁵ Hij geeft echter weer een heel andere draai aan de invulling van de begrippen. Volgens hem heeft de *elenktiek* betrekking op de overtuigingen en emotionele houding van de student, slaat de *dogmatiek* op de inhoud van het Stoïsch gedachtegoed, en wijst de *protreptiek* op de vorderingen die de student maakt. Ik geloof hier niets van, maar dat komt een andere keer wel aan de orde.

Wat alle zojuist genoemde geleerden gemeen hebben, is dat ze bij hun invulling van het begrip *protreptiek* volkomen voorbijgaan aan wat Epictetus zelf direct aansluitend expliciet zegt, namelijk dat *protreptiek* bestaat in het aantonen van interne tegenspraak, en dus gelijk is aan *elenktiek*. Op zichzelf is het volkomen waar dat *protreptiek* de algemene betekenis kan hebben van "aansporen tot filosofie/deugd", maar Epictetus' omschrijving van het begrip *protreptiek* in § 34 maakt nu juist expliciet duidelijk dat deze algemene betekenis hier niet bedoeld wordt.³⁶

---

³⁵ Long (2002), 52 vv.

³⁶ In feite is Epictetus' antwoord aan de (fictieve?) verdediger van het epideiktische genre gebaseerd op de verschuiving in betekenis van het woord *protreptiek*. In de vraag aan het begin van § 33, τί οὖν; οὐκ ἔστιν ὁ προτρεπτικός χαρακτήρ; ("Wat nu? Bestaat er dan geen protreptisch genre?"), wordt *protreptiek* in algemene zin gebruikt: de vraagsteller bedoelt dat de epideiktische redevoering een protreptische functie heeft; met deze vraag wordt niet geïmpliceerd dat de epideiktische rede de enige vorm van *protreptiek* is. Epictetus beantwoordt de vraag bevestigend, maar gaat dan direct door met te stellen dat de *protreptiek* bestaat *naast* de twee andere genres: het verwijtende en het onderwijzende genre. Voor een vierde genre, namelijk de epideiktische rede, is dan volgens Epictetus geen plaats meer. In § 34 geeft Epictetus een definitie van *protreptiek* in specifieke zin, als equivalent van Socratische *elenktiek*. In retrospectief blijkt dus dat Epictetus in § 33 de vraag slechts in schijn met "ja" beantwoord heeft: het *leek* alsof Epictetus het bestaan erkende van *protreptiek* in algemene zin, maar het blijkt nu dat hij de term "protreptisch genre" reserveert voor *protreptiek* in specifieke zin. Dit wil natuurlijk niet zeggen dat Epictetus het bestaan van het *begrip protreptiek* ontkende: de drie in § 33 genoemde genres hebben (net als de drie "posities" van 3,21,19) nu juist allemaal als doel mensen aan te sporen tot deugd en filosofie, en in die zin vallen ze allemaal onder de noemer *protreptiek* in algemene zin.

De reden waarom Epictetus de epideiktische rede afwijst als legitiem en effectief middel om tot filosofie en deugd aan te sporen is niet gelegen in het simpele feit dat er geen vierde genre zou kunnen en mogen bestaan; het bezwaar is dat de epideiktische redenaar uitsluitend geïnteresseerd is in zijn eigen roem, en dat de luisteraars slechts aandacht hebben voor de vorm van de rede, niet voor de inhoud: de gepretendeerde boodschap komt in het geheel niet over.

Vergelijk voor het verschuiven van de betekenis van een cruciaal woord *Encheiridion* 24,1, waar hetzelfde gebeurt met het woord ἄτιμος (*atimos*). De (fictieve) gesprekspartner beklaagt zich erover dat hij zijn hele leven ἄτιμος zal leven, en dat niemand hem zal kennen; hier wordt het woord ἄτιμος gebruikt in de betekenis "zonder eer". Epictetus antwoordt dat ἄτιμος-zijn inderdaad iets slechts is, maar dit houdt in dat je het zelf in de hand hebt wel of niet ἄτιμος te zijn. Nu is "eerloos" een begrip dat voor een Stoicus bij uitstek behoort tot het domein van

Volgens de ene groep geleerden (Bonhöffer en Döring) kan Epictetus niet tellen; de andere groep schenkt bij de invulling van het begrip *protreptiek* geen aandacht aan wat Epictetus zelf zegt. Wat nu?

De oplossing is naar mijn idee te vinden in het aloude filologische handwerk: terug naar de bronnen. De tekst van Epictetus' *Diatriben* is vanuit de Oudheid naar de Middeleeuwen doorgegeven in slechts één handschrift, dat rond 1100 geschreven is. Dit handschrift, dat momenteel in de Bodleian Library in Oxford bewaard wordt, is de bron van alle andere bewaard gebleven handschriften. Het behoorde oorspronkelijk toe aan de familie Saibanta in Verona; daarom wordt het doorgaans met de letter S aangeduid. Het handschrift is voor het eerst gebruikt door Schenkl, in zijn editie van 1894; daarvoor bediende men zich van op afschriften van S gebaseerde edities. S wemelt van de fouten. In de loop van de tijd hebben allerlei gebruikers van het handschrift verbeteringen aangebracht. De lezingen van S en van de correctoren worden door Schenkl in het zogeheten kritisch apparaat onder de Griekse tekst genoteerd; hierbij duidt Schenkl de verschillende correctoren aan als S_a, S_b etc.³⁷ Op die manier kan de gebruiker van een tekst controleren waarop de editor zijn tekst gebaseerd heeft. Een filoloog heeft de plicht om dit kritisch apparaat voortdurend te raadplegen, maar in de praktijk komt daar vaak weinig van terecht; men heeft de neiging de afgedrukte tekst als definitief te beschouwen.³⁸ En voor de door mij zojuist besproken passages heeft dit verzuim rampzalige gevolgen gehad.

Wat staat er namelijk in het kritisch apparaat bij 3,23,33? De lezing ἑλεγκτικός (*elenktikos*) is aangebracht door S_b, dus door een van de latere correctoren van S. Hieronder staat een foto van folium 119^v van het handschrift.

---

dingen waar je niets aan kunt doen en die geen "verschil maken" (*adiaphora* [ἀδιάφορα]); dat wil zeggen dat hij het begrip ἄτιμος in een andere betekenis opvat dan zijn gesprekspartner, namelijk als "zonder waarde". En het ligt inderdaad voor een Stoicus wel binnen je eigen vermogen ervoor te zorgen dat je een "waardevol" iemand bent. Zie Boter (1999), 124-125.

³⁷ Schenkl (1916), LXIII-LXXIX geeft een uitvoerige beschrijving van de correcties in S.

³⁸ Eduard Fraenkel vertelt in dit verband de volgende prachtige anekdote over zijn leermeester Friedrich Leo (Fraenkel [1960], I, XL-XLI): "Nach dem Essen ging er in seinem schönen Garten mit mir auf und ab und erkundigte sich sehr freundlich nach meiner Arbeit. Ich hatte damals den grösseren Teil des Aristophanes gelesen und fing an Leo davon vorzuschwärmen, mich über den Zauber dieser Poesie, die Schönheit der Chorlieder zu verbreiten, und ich weiss nicht was noch alles. Leo liess mich ruhig ausreden, vielleicht zehn Minuten lang, ohne irgend ein Zeichen der Missbilligung oder der Ungeduld. Als ich fertig war, fragte er: 'In welcher Ausgabe lesen Sie eigentlich den Aristophanes?' Ich dachte: hat er denn überhaupt nicht zugehört? was hat denn seine Frage mit dem zu tun, was ich ihm erzählt habe? Nach einem Augenblick unmutigen Zauderns antwortete ich: 'In der Teubner-Ausgabe'. Er: 'Ach, Sie lesen Aristophanes ohne kritischen Apparat'. Er sagte es ganz ruhig, ohne jede Schärfe, ohne einen Hauch von Spott, nur ehrlich erstaunt, wie es möglich war dass ein leidlich intelligenter junger Mensch so etwas tun konnte. Ich sah auf den Rasen neben mir und hatte nur eine einzige, überwältigend starke Empfindung: νῦν μοι ἅνοι εὐρεῖα χθών ["moge de brede aarde zich nu voor mij openen", Hom. *Il.* 4,182; 8,150 – GJB]. Später kam es mir vor, als hätte ich in diesem Augenblick begriffen, was ordentliche Philologenarbeit bedeutet."

Duidelijk is te zien dat in het woord ἐλεγκτικός (*elenktikos*) aan het begin van de tweede regel geknoeid is. De grote epsilon aan het begin verbergt een oorspronkelijk epsilon-kappa; en de gamma is later tussen de epsilon en de kappa ingevoegd.

~~ἐλεγκτικός~~ ὁ πρὸς τρεῖς ἐπὶ λόγους χαρακτηρῶν· τίς τοῦ μαθη-
 τῆς ὁ σοφιστικὸς καὶ τὸ διδασκαλικὸς καὶ τὸ οὐκ ἔχον·
 ὁ σοφιστικὸς τρεῖς ἐπὶ λόγους χαρακτηρῶν· τίς τοῦ μαθη-
 τῆς ὁ σοφιστικὸς καὶ τὸ διδασκαλικὸς καὶ τὸ οὐκ ἔχον·

De oorspronkelijke tekst van S luidt dus ἐκλεκτικός (*eklektikos*).³⁹ Dit woord betekent, inderdaad, *eklektisch*, ofwel "uitkiezend"; in filosofische context betekent dit, simplificerend gesteld, dat iemand elementen uit verschillende stromingen neemt en die voor zichzelf tot een nieuw geheel samensmeedt. De corrector (S_b dus) zag terecht in dat dit woord hier volstrekt niet op zijn plaats is: er bestaat immers geen "uitkiezende" onderwijsmethode. Hij probeerde iets beters te bedenken, een zogeheten *conjectuur*, wat letterlijk *gissing* of *gok* betekent; al denkend kwam hij uit op het woord ἐλεγκτικός (*elenktikos*), niet gek bedacht, gezien het feit dat dit woord in betekenis verwant is aan het direct voorafgaande προτρεπτικός (*protreptikos*), en ook elders in Epictetus' werken voorkomt. Maar deze conjectuur heeft dus niet de status van overgeleverde lezing;⁴⁰ en de voorafgaande analyse heeft aangetoond dat dit woord tot onoverkomelijke problemen leidt bij de interpretatie van de passage in relatie tot andere passages in Epictetus' werk.

Geoefende puzzelaars voelen de oplossing waarschijnlijk al aankomen. In het onderstaande overzicht ziet u links het rijtje van schema 1; rechts het rijtje van schema 2. We zagen al dat voor Epictetus *elenktikos* (nummer 1 in schema 1) inhoudelijk samenvalt met *protreptikos* (nummer 1 in schema 2). Bij nummer 3 heeft schema 1 een toevoeging in de vorm van *dogmatikos*, maar de term *didaskalikos* komt in beide schema's voor. Bij nummer 2, waar het ons om gaat,

³⁹ Volledigheidshalve dient hier opgemerkt te worden dat Bonhöffer niet kon weten dat de lezing ἐλεγκτικός een correctie van de oorspronkelijke lezing ἐκλεκτικός is: zijn werk verscheen in 1890, de eerste druk van Schenkl's editie in 1894. Alle edities voor die van Schenkl (te beginnen met de *editio princeps* van Trincavelli, verschenen te Venetië in 1531) lezen ἐλεγκτικός.

⁴⁰ Het is in theorie mogelijk dat S_b heeft geput uit een verloren handschrift van de *Diatriben* waarin authentiek materiaal beschikbaar was. Dit is echter nooit met zekerheid te bewijzen of te weerleggen. De enige test die men kan toepassen is vergelijking met de zgn. indirecte overlevering, maar die is in het geval van de *Diatriben* vrijwel afwezig. Schenkl (1916), LXX-LXXIV, geeft een uitputtende analyse van de door S_b geïntroduceerde correcties en concludeert (p. LXXIV): "(...) mihi quidem certum et exploratum est correctiones illas, quas S_b notavi, non e codice quodam Arriani originem ducere neque ullius auctoritatis esse in Arriani verbis recensendis." (= "voor mij staat het zonder enige twijfel vast dat de correcties die ik met S_b heb aangeduid niet afkomstig zijn uit een of ander handschrift van Arrianus en geen enkel gezag hebben bij het vaststellen van de woorden van Arrianus.")

vinden we in schema 1 de begrippen *basilikos* (koninklijk) en *epiplektikos*; het woord *basilikos* uit schema 1 ontbreekt in schema 2. Verder is in schema 2 het overgeleverde woord *eklektikos* absoluut fout, en de verbetering *elenktikos* is niet houdbaar; de onjuistheid van de tekst wordt aangegeven door middel van de kruisen.

Epictetus 3,21,19 (schema 1)
elenktikos
basilikos kai epiplektikos
didaskalikos kai dogmatikos

Epictetus 3,23,33 (schema 2)
protreptikos
~~*fe*~~*klektikos* (na correctie: *felenktikos*)
didaskalikos

Wat moet er nu in de oorspronkelijke tekst van schema 2 gestaan hebben? De vraag stellen is hem beantwoorden: ἐπιπληκτικός (*epiplektikos*). Is het vreemd dat dit woord in de overlevering verbasterd is tot ἐκλεκτικός (*eklektikos*)? Nee, helemaal niet. Het woord ἐπιπληκτικός (*epiplektikos*) komt in de hele Griekse literatuur tot de tijd van Epictetus maar een paar keer voor, en onbekend maakt onbemind.⁴¹ Maar de vergelijking met 3,21,19, een van de schaarse plaatsen waar het overgeleverd is, toont ondubbelzinnig aan dat we het op deze plaats in de tekst moeten restaureren. En dan zijn alle problemen als sneeuw voor de zon verdwenen: in het tweede schema geen overlap van *protreptikos* en *elenktikos*, geen geforceerde interpretaties van *protreptikos*, de twee schema's stemmen volledig overeen.

Wat leren we van deze exercitie? Ten eerste dat we nooit blind mogen vertrouwen op de teksten die we in onze edities afgedrukt zien staan, maar er altijd kritisch mee moeten omgaan. Het monnikenwerk van het bestuderen van de handschriften en het zorgvuldig wikken en wegen van de juiste lezing is en blijft de basis van ons vak. Nu hoeft niet iedere classicus of antiek filosoof zelf de handschriften op te gaan slaan. Maar hij heeft wel de plicht voortdurend het kritisch apparaat van de gebruikte tekstedities te consulteren.

Ten tweede blijkt dat bestaande edities nooit als definitief beschouwd mogen worden. Het onderzoeken van de overlevering van de klassieke teksten en het werken aan nieuwe kritische edities blijft een essentieel onderdeel van ons vak.

In psychologisch opzicht maakt de bestudering van deze passage duidelijk hoezeer zelfs eminente classici het spoor bijster kunnen raken door zich blind te staren op een tekst waarvan de juistheid als vaststaand wordt aangenomen. In de

⁴¹ Vóór Epictetus komt het woord voor in Diodorus Siculus 17,114,3 (1^e eeuw v.Chr.); Aristonicus, *In Iliadem* 2,791; 4,400; 6,325 (1^e eeuw v.Chr./1^e eeuw n.Chr.). Vanaf de tweede eeuw vinden we het vaker. Vooral christelijke auteurs blijken er dol op te zijn: Clemens van Alexandrië gebruikt het vier maal; Origenes negen maal; Johannes Chrysostomus negen maal, enzovoort.

actualiteit komt regelmatig het begrip "tunnelvisie" aan de orde.⁴² Zo kwam in de herfst van 2005 aan het licht dat bij het onderzoek naar de zogeheten Schiedamse parkmoord de betrokken ambtenaren zich zozeer fixeerden op hun hypothese dat ze alleen maar oog hadden voor materiaal dat daarmee in overeenstemming was, terwijl alle, op zichzelf overduidelijk zichtbare aanwijzingen die in een andere richting wezen stelselmatig veronachtzaamd werden. Een en ander had de veroordeling van een onschuldige tot gevolg. Dit leidde tot grote nationale verontwaardiging, maar in feite waren de ambtenaren slachtoffer van hetzelfde algemeen menselijk verschijnsel dat de interpreten van de Epictetus-plaats parten heeft gespeeld: als je overtuigd bent van de juistheid van een bepaald gegeven, dan is de menselijke geest bereid zich in duizend bochten te wringen om dit gegeven maar niet te hoeven loslaten.

Terug naar Epictetus. Leuk, al dat gepuzzel op de vierkante millimeter, denkt u misschien; maar is dat nu zo belangrijk, één zo'n woordje? Levert het nu inhoudelijk nog iets op? Natuurlijk luidt mijn antwoord op deze vraag "ja", anders zou ik hem niet gesteld hebben.

In de eerste plaats heeft de interpretatie op grond van de onjuiste lezing tot problemen geleid bij de vergelijking tussen het schema van Demetrius en de schema's van Epictetus. Schmidt stelt dat de eerste methode van Demetrius, de vaststellend-beschuldigende methode, overeenkomt met de derde van Epictetus, de onderwijzend-dogmatische methode.⁴³ En Demetrius' tweede methode, de adviserende methode, is volgens Schmidt dan gelijk aan Epictetus' tweede methode, de koninklijk-verwijtende methode. Schmidt wordt hierin bijgevallen door Carlini, die nog wat verdere nuanceringen aanbrengt⁴⁴. Maar het is toch zonneklaar dat de beschuldigende methode van Demetrius spoort met de verwijtende methode van Epictetus⁴⁵. Bovendien geeft de door Demetrius

⁴² Voor een recente bespreking van deze materie zie Most *et al.* (2005), 217-242, met vele verwijzingen naar andere psychologische literatuur. Ik dank deze verwijzing aan Dr. Anda H. van Stegeren (UvA).

⁴³ Schmidt (1962), 23: "Die sachlich referierende (ἀποφαινόμενος) Art der aristippischen Formulierung ist identisch mit dem διδασκαλικὸς χαρακτήρ Epiktets."

⁴⁴ Carlini (1968), 39. Carlini stelt, op zichzelf terecht, dat de term *protreptiek* in een algemene en een specifieke betekenis gebruikt kan worden. In algemene zin (= *protreptisch* [1]) betekent het "aansporend tot deugd, met verbetering van ethische tekortkomingen", en onder die noemer kunnen zowel de elenktische als de didaskalische methode vallen. Anderzijds kan *protreptisch* in specifieke zin (= *protreptisch* [2]) opgevat worden als synoniem met "raadgevend" (dus Demetrius' tweede methode). Maar in de generische zin had de term *protreptisch* in Carlini's interpretatie in Epictetus' tweede schema dus net zo goed als equivalent van het *didaskalische* genre gebruikt kunnen worden, wat zijn interpretatie er niet geloofwaardiger op maakt.

⁴⁵ Het is veelzeggend dat Schmidt in het in noot 43 gegeven citaat alleen het woord ἀποφαινόμενος noemt, en het cruciale begrip κατηγορῶν ("beschuldigend") eenvoudig weglaat. – Carlini (1968), 39 noemt wel beide Griekse termen, maar volgens hem is Aristippus' methode "puramente descrittivo, in quanto si limita ad enunciare lo stato delle cose (ἀποφαινόμενος καὶ κατηγορῶν)." Nu kan men van ἀποφαινόμενος beweren dat het "zuiver beschrijvend" is, maar dat geldt absoluut niet voor κατηγορῶν.

gebruikte term *hupothetikos* (ὑποθετικός), "adviserend", aan dat hier geen sprake is van het maken van verwijten; en het bijbehorende voorbeeld is ook neutraal van toonzetting. De onjuiste conclusies van Schmidt en Carlini worden veroorzaakt doordat ze de *epiplektische* methode uit Epictetus' eerste schema gelijkstellen aan de *protreptische* methode uit diens tweede schema, en deze dan weer gelijkstellen aan Demetrius' adviserende methode.

Mijn reeds genoemde voorganger Siem Slings denkt, net als ik, dat Epictetus' verwijtende methode samenvalt met Demetrius' beschuldigende methode.⁴⁶ Alleen wil hij verder niet veel weten van een vergelijking tussen de schema's van Demetrius en Epictetus, omdat volgens hem de didaskalisch-dogmatische methode

⁴⁶ Slings (1995), 185: "Epictetus' critical protreptic of the Cynic type is identical to the first form here [= Demetrius, GJB]." – Anderzijds heeft Slings principiële bezwaren tegen de vergelijking van de Demetrius-passage met de driedeling in Epictetus. Slings (1995), 185 over de Demetrius-passage: "This is not a trichotomy of philosophical genres; rather, one and the same subject-matter (πράγμα), which happens to be protreptic (...) is formulated as three different speech-acts (...) and obviously they cannot be identified with the three *χαρακτήρες* of Epictetus [3,23,33-34]. (...) this text, which is not about parts of philosophical literature, but about philosophical styles." (In dezelfde zin laat Schmidt (1962), 24, zich uit: "Die *χαρακτήρες* sind hier [in Demetrius-GJB] eine stilistische Erscheinung, Stilarten.") Het is waar dat Demetrius drie verschillende speech-acts ("illocuties") noemt, maar het feit dat hij deze verschillende speech-acts koppelt aan verschillende filosofen toont aan dat er meer achter zit dan alleen maar een verschil in formulering: alle drie de speech-acts vertegenwoordigen een bepaalde opvatting over de *manier* waarop men zijn denkbeelden aan leerlingen kan overdragen, met andere woorden, het gaat om verschillende pedagogisch-didaktische concepten die alledrie hetzelfde inhoudelijke doel hebben, namelijk mensen aan te sporen tot deugd. – Slings merkt zelf terecht op (1999, 85) dat de onderhavige Demetrius-passage "is a sort of epilegomenon to the treatment of τὸ ἐσχηματισμένον ἐν λόγῳ" [Demetr. *Eloc.* 287 e.v.]. Dit begrip houdt in dat men door zijn woorden een verandering van denken en van gedrag bij de gesprekspartner teweeg wil brengen, zonder dat deze zich ervan bewust is dat de spreker deze bedoeling heeft. In het geval van Socrates gaat het erom dat hij door zijn Socratische techniek van vraag-en-antwoord wil bereiken dat zijn gesprekspartner zelf tot de conclusie komt dat hij iets aan zijn opvattingen en gedrag moet veranderen. Dat willen de andere twee manieren van onderwijs ook, maar het verschil tussen deze twee en die van Socrates is dat de eerste twee *direct* zeggen wat de bedoeling is, terwijl Socrates het alleen maar *impliceert*. Deze methode maakt dus deel uit van Socrates' opvattingen over onderwijs. Het is dan ook geforceerd om een strikt onderscheid te willen maken tussen een bepaalde "speech-act" enerzijds en filosofisch-didaktische uitgangspunten anderzijds: beide zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Vgl. Ascani (te verschijnen), hst. 2.1.4: "L'epilogo demetrianò [= *Eloc.* § 296-298 – GJB] mostrerebbe come l'indagine sulla novità dell' *elenchos* socratico, testimoniata in Platone, oltre ad aprire riflessioni di carattere filosofico sul genere del protrettico etico, doveva aver innescato riflessioni anche di carattere retorico. D'altra parte il genere protrettico è il luogo in cui la filosofia non può fare a meno della retorica, o meglio, in cui la filosofia diventa retorica."

Slings brengt Epictetus' schema van *Diatr.* 3,21 in verband met het door Fronto gepresenteerde schema (zie boven, n. 20), waarvan Fronto zelf zegt *philosophi ipsi nonne diverso genere orationis uti sunt*, "Filosofen zelf bedienen zich toch ook van verschillende manieren van uitdrukken?" Hiermee impliceert hij (en terecht) dat een bepaalde speech-act representatief is voor een bepaalde filosofische aanpak.

van Epictetus geen tegenhanger heeft bij Demetrius, terwijl anderzijds Demetrius' adviserende methode bij Epictetus nergens terugkeert.⁴⁷ Ik zie echter geen enkel probleem in het met elkaar in verband brengen van Demetrius' adviserende methode en Epictetus' didaskalisch-dogmatische methode. Slings lijkt te denken dat het begrip dogmatisch met de *inhoud* te maken heeft: hij vertaalt het als *theoretical*. Naar mijn smaak geeft de context aan dat het veel letterlijker genomen moet worden. Een dogma is een bepaalde mening, een overtuiging: de dogmatische methode houdt simpelweg in dat je iets als een overtuiging, als een vaststaande mening, presenteert; en of je dit nu, zoals Demetrius, adviserend noemt, of, zoals Epictetus, dogmatisch-didaskalisch, maakt nauwelijks of geen verschil. Uiteindelijk is Slings' hele interpretatieve bouwwerk gefundeerd op de onjuiste gedachte dat *protreptiek* en *elenktiek* in Epictetus' tweede passage twee verschillende dingen moeten zijn.

Hieronder staan de interpretaties van Schmidt, Carlini, Slings en mijzelf schematisch weergegeven.

Schmidt:

<i>Demetrius</i>	<i>Epictetus 3,21</i>	<i>Epictetus 3,23</i>
vaststellend en	onderwijzend en	onderwijzend
beschuldigend	dogmatisch	
raadgevend	verwijtend	aansporend (<i>protreptisch</i>)
Socratisch	weerleggend (<i>elenktisch</i>)	weerleggend (<i>elenktisch</i>)

Carlini:

<i>Demetrius</i>	<i>Epictetus 3,21</i>	<i>Epictetus 3,23</i>
vaststellend en	onderwijzend en	onderwijzend
beschuldigend	dogmatisch	
raadgevend	verwijtend	aansporend
(= <i>protreptisch</i> [2])		(= <i>protreptisch</i> [1])
Socratisch	weerleggend (<i>elenktisch</i>)	weerleggend (<i>elenktisch</i>)

Slings:

<i>Demetrius</i>	<i>Epictetus 3,21</i>	<i>Epictetus 3,23</i>
—	onderwijzend en	onderwijzend
	dogmatisch	
vaststellend en	verwijtend	aansporend (<i>protreptisch</i>)
beschuldigend		
Socratisch	weerleggend (<i>elenktisch</i>)	weerleggend (<i>elenktisch</i>)
raadgevend	—	—

⁴⁷ Slings (1995), 185; Slings (1999), 87, n. 161 (voortgezet op p. 88).

Boter:

<i>Demetrius</i> raadgevend	<i>Epictetus 3,21</i> onderwijzend en dogmatisch	<i>Epictetus 3,23</i> onderwijzend
vaststellend en beschuldigend	verwijtend	verwijtend
Socratisch	weerleggend (<i>elenktisch</i>)	aansporend (<i>protreptisch</i>)

Een tweede gevolg van het interpreteren van Epictetus' tweede passage met de onjuiste lezing *elenktikos* (ἐλεγκτικός) ligt op het inhoudelijke vlak. Er zijn verscheidene pogingen ondernomen om het drievoudige schema in Epictetus' eigen werk terug te vinden, het meest recent door Long (2002). Om voor mij onduidelijke redenen baseert men zich doorgaans primair op schema 2, en wordt schema 1 als secundair beschouwd⁴⁸. Dit heeft niet alleen tot gevolg dat men zijn best doet om de samenvallende begrippen *protreptikos* en *elenktikos* te onderscheiden, maar ook dat het eigenlijke begrip, *epiplektikos*, onder het tapijt wordt geveegd. En daardoor krijgt één van de meest in het oog springende kenmerken van Epictetus' onderwijs niet de aandacht die het verdient, namelijk zijn harde hand.

Dat Epictetus zich van verschillende onderwijsstijlen bedient, is evident. In talloze passages zien we hem de Socratische *elenchos* toepassen, en dwingt hij zijn gesprekspartners door gerichte vragen te erkennen dat ze zichzelf tegenspreken met hun verschillende conflicterende opvattingen. In *Diatribē* 1,11 spreekt Epictetus met een man die vertelt dat hij tijdens de ziekte van zijn dochtertje het huis uitgelopen was omdat hij haar lijden niet kon aanzien; de man verklaart dit gedrag als het gevolg van *philostorgia* (φιλοστοργία), "liefde". Epictetus laat de man door middel van gerichte vragen inzien dat liefdevol gedrag altijd in overeenstemming moet zijn met de natuur, en daarom redelijk. Nu is wegelopen bij je zieke kind niet redelijk, en daardoor ook niet liefdevol. In § 34 verklaart de man zich geheel overtuigd.

Daarnaast zijn er passages waarin Epictetus zijn gehoor met zoveel woorden vertelt wat ze moeten doen: namelijk zich gedragen in overeenstemming met de natuur; hier is hij *didaskalisch-dogmatisch* bezig. Zie bijvoorbeeld *Diatribē* 4,4,39 "Er is maar één weg naar het geluk (dat moet je 's morgens vroeg, overdag en 's nachts voor ogen houden), namelijk afstand nemen van wat buiten je eigen keuze ligt, niets als je eigendom beschouwen, alles overlaten aan God, aan het lot (...)"⁴⁹.

⁴⁸ Deze benadering lijkt terug te gaan op Bonhöffer (1890), 8, n. 1, die opmerkt: "Offenbar giebt Epictetus in dieser letzteren Stelle [3,23,33] die in der Stoa gebräuchliche Einteilung wieder, während die Dreiteilung in III, 21, 19 seiner eigenen Auffassung entsprungen ist." Vgl. Schmidt (1962), 17.

⁴⁹ Μία ὁδὸς ἐπὶ εὐροίαν (τοῦτο καὶ ὄρθρου καὶ μεθ' ἡμέραν καὶ νύκτωρ ἔστω πρόχειρον), ἀπόστασις τῶν ἀπροαιρέτων, τὸ μηδὲν ἴδιον ἡγεῖσθαι, τὸ παραδοῦναι πάντα τῷ δαιμονίῳ, τῇ τύχῃ (...).

Maar er zijn ook vele passages waarin hij zijn gehoor onder uit de zak geeft en zich dus bedient van de *epiplektiek*. Bij tijd en wijle gebruikt hij het scheldwoord *andrapodon* (ἀνδράποδον), ofwel "slaaf", een scheldwoord dat natuurlijk extra scherp overkomt, omdat Epictetus zelf echt slaaf geweest was; hij wil daarmee uitdrukken dat zijn leerlingen nog slaaf zijn van externe zaken, en de vrijheid van de ware wijze nog niet bereikt hebben. Regelmatig stelt hij dat hij het als zijn plicht ziet zonedig harde woorden te gebruiken, in het belang van zijn leerlingen.⁵⁰ Als voorbeeld citeer ik een gedeelte uit *Diatribē* 1,4. Epictetus vraagt een leerling hoever hij al gevorderd is. De leerling zegt: "kom maar op met dat tractaat *Over impulsen*, dan zal ik je laten zien hoe goed ik dat interpretere". Epictetus antwoordt: "Slaaf, dat interesseert me niets; ik wil weten hoe het met je eigen impulsen zit; waar je naar streeft, en wat je vermijdt, hoe je op zaken afgaat, hoe je ermee omgaat, hoe je je voorbereidt, volgens de natuur of niet. In het eerste geval: laat het me maar zien, dan zal ik zeggen dat je vooruitgang boekt; en anders, hoepel dan maar op en ga maar fijn boeken zitten interpreteren, of beter, schrijf er zelf een paar bij. En wat heb je daaraan? Zo'n boek kost een paar denariën. En denk je dat de auteur meer waard is dan die paar denariën?"⁵¹ Dergelijke verwijtende passages vinden we bij tientallen in de *Diatriben*.

Maar wacht eens even, van Anna Woltz hadden we toch geleerd dat preken helemaal niets helpen? Klopt, maar ik heb één passage uit haar column achter de hand gehouden, en die volgt nu: "Soms is een preek echt goed en werkt hij wel. Dan is het eigenlijk geen preek meer, maar een andere naam is er niet voor. Bij een leraar die kalm boos of beheerst woedend is, en met ons praat kan zelfs een soort gemoed ontstaan, een collectief gemoed van de klas." Het gaat er maar om hoe de leraar zich ten opzichte van zijn leerlingen opstelt. Epictetus hoedt zich er nadrukkelijk voor zichzelf op een voetstuk te plaatsen ten opzichte van zijn leerlingen; hij betreft zijn eigen persoon vaak in de kritiek. Hij geeft toe dat hij

⁵⁰ Zie bijv. *Diatr.* 2,23,46-47 ταῦτα ὅταν λέγω πρὸς τινὰς, οἴονται με καταβάλλειν τὴν περὶ τὸ λέγειν ἐπιμέλειαν ἢ τὴν περὶ τὰ θεωρήματα. ἐγὼ δ' οὐ ταύτην καταβάλλω, ἀλλὰ τὸ περὶ ταῦτ' ἀκαταληπτικῶς ἔχειν καὶ ἐνταῦθα τίθεσθαι τὰς αὐτῶν ἐλπίδας. εἴ τις τοῦτο παριστὰς βλέπει τοὺς ἀκούοντας, καὶ τίθεσθε ἓνα τῶν βλαπτόντων. οὐ δύναμαι δ' ἄλλο βλέπειν τὸ κράτιστον καὶ τὸ κυριώτατον ἄλλο λέγειν εἶναι, ἢν' ὑμῖν χάρισωμαι. "Sommige mensen denken dat ik afgeef op het onderwijs in het houden van voordrachten en in filosofische leerstellingen, wanneer ik zulke dingen zeg. Ik heb echter niets tegen dat onderwijs op zichzelf, maar ik maak er bezwaar tegen als iemand zich daar onophoudelijk mee bezig houdt en er al zijn hoop op vestigt. Als iemand zijn toehoorders schaadt met dergelijke opmerkingen, dan mag je ook van mij zeggen dat ik jullie schade berokken. Maar als ik zie wat het belangrijkste is, krijg ik het nu eenmaal niet over mijn lippen te zeggen dat het ergens anders in gelegen is, enkel om jullie een plezier te doen." Cf. *Diatr.* 3,1,10-18.

⁵¹ *Diatr.* 1,4,14-16 'λάβε τὴν περὶ ὁρμῆς σύνταξιν καὶ γνῶθι πῶς αὐτὴν ἀνέγνωκα.' ἀνδράποδον, οὐ τοῦτο ζητῶ, ἀλλὰ πῶς ὁρμῆς καὶ ἀφορμῆς, πῶς ὁρέγῃ καὶ ἐκκλίνεις, πῶς ἐπιβάλλῃ καὶ προ[σ]τίθεσαι καὶ παρασκευάζῃ, πότερά συμφώνως τῇ φύσει ἢ ἀσυμφώνως. εἰ γὰρ συμφώνως, τοῦτό μοι δείκνυε καὶ ἔρω σοι ὅτι προκόπτεις· εἰ δ' ἀσυμφώνως, ἀπελθε καὶ μὴ μόνον ἐξηγοῦ τὰ βιβλία, ἀλλὰ καὶ γράφε αὐτὸς τοιαῦτα. καὶ τί σοι ὄφελος; οὐκ οἶδας ὅτι ὅλον τὸ βιβλίον πέντε δηναρίων ἐστίν; ὁ οὖν ἐξηγούμενος αὐτὸ δοκεῖ ὅτι πλείονος ἀξίος ἐστίν ἢ πέντε δηναρίων;

vaak moeite heeft om 's morgens uit bed te komen en naar school te gaan: "Wat kan mij het ook schelen hoe die-en-die zijn huiswerk gedaan heeft? Ik blijf liever liggen."⁵² Op een andere plaats schetst hij een ideaalbeeld van een lessituatie, en sluit af met: "Ja, zo zou het moeten zijn: zo'n leraar en zulke leerlingen. Maar hoe gaat het hier in werkelijkheid toe? Ik, jullie leraar, zit hier als een dooie, en jullie, de leerlingen, net zo."⁵³ Elders sluit hij een gloedvol betoog als volgt af: "En waarom zitten we hier dan zo sloom te niksen en zoeken we smoesjes om ons maar niet te hoeven inspinnen, en waarom doen we niet onze uiterste best om onze rede te vervolmaken?" "Ach", zegt een leerling, "wat geeft dat nou. Als ik hierbij iets fout doe, heb ik toch niet mijn vader vermoord?" "Slaaf", antwoordt Epictetus, "waar was je vader dan om te vermoorden? Het enige wat je fout kon doen, heb je fout gedaan." En dan vertelt hij dat hij lang geleden een vergelijkbare opmerking had gemaakt tegen zijn leraar Musonius. Toen hij een fout maakte bij de analyse van een syllogisme, had hij tegen Musonius gezegd: "Kom op zeg, ik heb het Capitool toch niet in brand gestoken?"⁵⁴ En Musonius had hem erop gewezen dat in iedere situatie geldt dat wanneer je je niet voor de volle honderd procent inzet, dat net zo erg is als je vader vermoorden of het Capitool in brand steken. – In *Diatribē* 1,10,12-13 is een kritische opmerking tegelijkertijd een verkapte vorm van een compliment: "Wat nu? Zitten wij ouderen dan als enigen te suffen en te dommelen? Helemaal niet: dat geldt veel meer voor jullie, jongeren. Immers, als wij ouderen jongeren zien spelen, hebben we zin om zelf ook mee te spelen. Maar als ik jullie klaarwakker zou zien, bereid om hard mee te werken, dan zou ik er nog veel meer zin hebben samen serieus aan het werk te gaan."⁵⁵

Zo zijn er nog talloze manieren waarop Epictetus een band met zijn leerlingen weet op te bouwen.⁵⁶ Maar het belangrijkste is natuurlijk wat hij te

⁵² *Diatr.* 1,10,8 εὐθὺς ἐγὼ πρῶτος, ὅταν ἡμέρα γένηται, μικρά ὑπομνήσκομαι, τίνα ἐπαναγνῶναι με δεῖ. εἴτα εὐθὺς ἐμανῶ· τί δέ μοι καὶ μέλει πῶς ὁ δεῖνα ἀναγνῶ; πρῶτόν ἐστιν, ἵνα ἐγὼ κοιμηθῶ.

⁵³ *Diatr.* 1,9,18-19 Τοιοῦτόν τι ἔδει γίνεσθαι παρὰ τοῦ παιδευτοῦ πρὸς τοὺς εὐφρεῖς τῶν νέων. νῦν δὲ τί γίνεται; νεκρὸς μὲν ὁ παιδευτής, νεκροὶ δ' ὑμεῖς. Hijmans (1959), 50 verwijst naar *Diatr.* 2,19,29-34, waar Epictetus kritiek op zijn leerlingen combineert met zelfkritiek. Zie ook Wehner (2000), 57-59; Long (2002), 121-125.

⁵⁴ *Diatr.* 1,7,31-32 – "Ὁ οὖν ἐν τούτοις πλανηθῶ, μή τι τὸν πατέρα ἀπέκτεινα; – Ἄνδράποδον, ποῦ γὰρ ἐνθάδε πατήρ ἦν, ἴν' αὐτὸν ἀποκτείνης; τί οὖν ἐποίησας; ὁ μόνον ἦν κατὰ τὸν τόπον ἀμάρτημα, τοῦτο ἡμάρτηκας. ἐπεὶ τοι τοῦτ' αὐτὸ καὶ ἐγὼ 'Ρούφῳ εἶπον ἐπιτιμῶντί μοι ὅτι παραλειπόμενον ἐν ἐν συλλογισμῷ τινὶ οὐχ εὕρισκον. 'οὐχ οἷον μὲν', φημί, '<εἰ> τὸ Καπιτώλιον κατέκαυσα', ὁ δ' 'ἀνδράποδον', ἔφη, 'ἐνθάδε τὸ παραλειπόμενον Καπιτώλιόν ἐστιν'.

⁵⁵ Τί οὖν; ἡμεῖς μόνοι ῥαθυμοῦμεν καὶ νυστάζομεν; οὐ· ἀλλὰ πολὺ πρότερον ὑμεῖς οἱ νέοι. ἐπ' <ε> ἰ τοι καὶ ἡμεῖς οἱ γέροντες, ὅταν αἰχίζοντας ὀρώμεν νέους, συμπροθυμούμεθα καὶ αὐτοὶ συμπαίξειν. πολλὸ δὲ πλεόν, εἰ ἐώρων διεγερμένους καὶ συμπροθυμούμενους, προεθυμούμην ἂν συσπουδάξαι αὐτόν. Zie Dobbin *ad loc.*: "Epictetus subtly flatters his students while appearing to criticize them. His talent as a teacher is evident even as he makes light of it."

⁵⁶ Long (2002), 121-125 geeft een beschrijving van Epictetus' zelfbeeld als leraar. Op p. 125 schrijft Long: "What is most striking is Epictetus' complicity and engagement with his students, pushing, cajoling, but in the final analysis sharing responsibility for their success or failure."

bieden heeft: een weg naar het volmaakte geluk. Wat moet de leraar op de moderne middelbare school daartegenover stellen? Zo'n 15 jaar geleden kwam een leerling uit de zesde klas, Henk Eggink, opgewonden het lokaal instormen, hield mij de volgende passage uit Hermans' *Nooit meer slapen* [p. 153] onder de neus, en verzocht me die voor de klas voor te lezen. Ik willigde zijn verzoek in. Ik citeer: "Het kan nog erger, zeg ik, hoeveel vakken zijn er niet, waarin niets nieuws meer te ontdekken valt? En nog veel afschuwelijker is het alleen talent te hebben voor iets dat eigenlijk niemand nodig heeft. Zo'n vak als Grieks. Van die vijfhonderd leerlingen op een gymnasium, is er hoogstens één die er belang in stelt, nog twee anderen zijn later dankbaar dat ze er kennis mee hebben gemaakt. De rest kan, als ze de school verlaten, niet eens Homerus vlot lezen en ze hebben er alleen iets van geleerd om het zo gauw mogelijk weer te vergeten. Zo'n leraar Grieks levert de ene generatie na de andere af met een gebrekkige kennis van het Grieks, zonder dat hij daar wat aan kan doen. Om het goed te leren is er geen tijd en er is geen tijd omdat niemand het echt nodig heeft. Hoe moet zo'n man z'n zelfrespect behouden?" Let wel, Hermans schreef dit in 1966, toen een gymnasiast in de hoogste klassen nog 15 uur of meer per week aan de klassieke talen besteedde. Wat ik tegen de breed grijnzende klas gezegd heb, weet ik niet meer, maar het is ongetwijfeld iets obligaats geweest in de trant van "wacht maar, later zullen jullie beseffen hoeveel je hieraan hebt", of "het is voor je bestwil".⁵⁷

Maar waar zit dan die bestwil van onze leerlingen op het gymnasium? Ik ga hier geen bevlogen verhalen vertellen over de bakermat van de beschaving en dergelijke; dat hebben anderen al gedaan, en met recht. Ik zou hier een uitspraak van het beroemde duo Koot en Bie willen aanhalen om aan te geven waarom het onderwijs in Grieks (en, vooruit, waarom niet, ook Latijn) zo nuttig is.⁵⁸ Koot geeft Bie een keer het advies "gezonde voeding eten, en goed kauwen, dat het gelijkmatig in je bloed komp." Dit geldt *mutatis mutandis* ook voor ons onderwijs in de klassieke talen: we bieden goed geestelijk voedsel, en streven ernaar dat onze leerlingen dat zorgvuldig tot zich nemen. Niet dat ze hier nu direct gelukkig van worden, maar ze verwerven wel een vaardigheid waar ze hun leven lang hun voordeel mee kunnen doen: goed lezen. Hierbij is de taak van de tekstcriticus

⁵⁷ In *Diatr.* 3,1,12 houdt ook Epictetus een leerling voor dat hij hem voor zijn bestwil onomwonden de waarheid moet vertellen; anders zal deze leerling hem later verwijten: τί εἶδεν ἐν ἐμοὶ ὁ Ἐπικτήτος, ἵνα βλέπων με τοιοῦτον εἰσερχόμενον πρὸς αὐτὸν οὕτως αἰσχροῦς ἔχοντα περιύδῃ <καὶ> μηδέποτε μηδὲ ῥῆμα εἴπῃ; οὕτως μου ἀπέγνω; νέος οὐκ ἦμην; "Toen ik in zijn school binnenkwam, leidde ik een liederlijk bestaan, en Epictetus zag dat heel goed. Waarom heeft hij zich toen niets van me aangetrokken en niets tegen me gezegd? Vond hij me zo onbelangrijk? Ik was toch nog maar een kind?"

⁵⁸ In dagblad *Trouw* van 22 oktober 2005 verscheen een stuk van de hand van F. Bolkestein, waarin hij pleitte voor het afschaffen van het talige onderwijs in Latijn en Grieks, en in plaats daarvan veel klassieke teksten in vertaling te bestuderen. Twee uitvoerige reacties, van Prof. Bert van der Spek (hoogleraar Oude Geschiedenis aan de Vrije Universiteit) en van Prof. Ineke Sluiter (hoogleraar Grieks aan de Universiteit Leiden), verschenen op 5 november 2005 in hetzelfde dagblad; zij betoogden met tal van argumenten dat juist de studie van de talen zelf zinvol is.

vergelijkbaar met die van de Keuringsdienst voor Waren: hij moet ervoor zorgen dat de leerlingen *betrouwbaar* voedsel voorgezet krijgen.

Eén van de moeilijkste dingen die er bestaan is het inzien van eigen fouten, de weg terug volgen en dan een nieuwe poging doen; kortom, het verbreden van de tunnelvisie tot een open blikveld. Ik heb slechts een enkele keer een leerling gehad die hiertoe systematisch in staat bleek. Maar het is wel een vaardigheid waartoe de studie van de klassieke talen kan bijdragen; zoals ik hoop te hebben gedemonstreerd, geldt dit op alle niveau's, van middelbare school tot universiteit. En zelfkennis leidt aldus niet alleen tot bescheidenheid met betrekking tot onszelf, maar ook tot mildheid jegens degenen die minder ver gevorderd zijn. Zoals Epictetus ons voorhoudt: iemand die een fout maakt, of het nu op intellectueel of ethisch gebied is, scheld je net zo min uit als een dove of een blinde.⁵⁹ En als we dan eens een strenge toon menen te moeten aanslaan, dan dient dit wel altijd te gebeuren met liefdevolle bedoelingen en in het besef dat we zelf net zo goed in een situatie kunnen komen waarin we deze tuchtiging nodig hebben.

Maar, hoor ik u denken, die man staat daar Jan en alleman op zijn fouten te wijzen; is hij zelfs soms onfeilbaar? Bepaald niet; de nachten waarin ik heb wakker gelegen door wroeging over mijn eigen fouten zijn ontelbaar. En als u denkt dat ik het met mijn interpretatie van de Epictetus-passage bij het verkeerde eind heb, dan hoor ik dat graag van u, maar liever niet vandaag.

Dat ik op deze plaats mag staan, beschouw ik als een voorrecht, en ik dank het bestuur van de Faculteit der Letteren en het College van Bestuur van de Vrije Universiteit voor het in mij gestelde vertrouwen. Dat ik hier *nu* sta, en niet over pakweg vier, vijf jaar, stemt mij verdrietig. Het is het directe gevolg van het voortijdig overlijden van mijn voorganger Siem Slings. Op zijn begrafenis, nu ruim twee jaar geleden, heb ik gezegd dat wij hem gedenken met bewondering, dankbaarheid en genegenheid. Ik wil deze woorden hier graag herhalen.

Op de lagere school was ik, zoals zoveel jongetjes, verliefd op de juffrouw van de eerste en tweede klas, en had ik een grondige hekel aan de hoofdonderwijzer van de zesde klas. Deze gevoelens waren geheel wederzijds, tenminste in het geval van die hoofdonderwijzer. De man beheerste de verwijtende onderwijsmethode tot een dergelijke graad van perfectie dat Diogenes zich beschaamd in zijn ton zou hebben teruggetrokken. Op gezette tijden schetste hij twee toekomstscenario's voor mij. Het eerste was dat ik het zou brengen tot professor in de weetnietkunde; ik hoop dat deze voorspelling slechts ten dele is

⁵⁹ *Diatr.* 2,12,4 καὶ σὺ δεῖξον αὐτῷ τὴν ἀλήθειαν καὶ ὅψει ὅτι ἀκολουθεῖ. μέχρι δ' ἂν οὐ μὴ δεικνύης, μὴ ἐκείνου καταγέλα, ἀλλὰ μᾶλλον αἰσθάνου τῆς ἀδυναμίας τῆς αὐτοῦ. "Toon hem de waarheid; dan zul je zien dat hij die accepteert. Zolang je hem de waarheid niet toont, moet je hem niet uitlachen, maar liever oog hebben voor zijn onvermogen." *Diatr.* 1,18,7 γνώσῃ πῶς ἀπάνθρωπον ἐστὶν ὃ λέγεις καὶ ὅτι ἐκείνῳ ὅμοιον 'τοῦτον οὖν τὸν τυφλὸν μὴ ἀπολλύναι καὶ τὸν κοφόν;' "Zie je hoe onmenselijk het is wat je zegt? Het is hetzelfde als 'waarom slaan we die blinde en die stomme niet dood?'"

uitgekomen. Het tweede beroep dat hij voor mij in petto had, was burgemeester van het afgebrande dorp. Het is waar, de studie van de klassieke talen verkeert in zwaar weer. Onze faculteit heeft vorig jaar een ingrijpende reorganisatie achter de rug; en we zouden graag meer studenten zien aankomen voor ons prachtvak, niet alleen op de VU, maar ook op de vier zusterfaculteiten, met wie we nauw samenwerken. Maar we geven het niet op! We hebben in onze opleiding een hecht team, met Rutger en Emilie voor Grieks, Caroline, Harm-Jan, Mieke, Suzanne en Lidewij voor Latijn en Nienke voor Oudchristelijk Grieks en Latijn. Met vele andere collega's van de faculteit werken we intensief samen. En we hebben gemotiveerde en enthousiaste studenten. Als er iets moet branden, laat het dan de fakkel zijn die we doorgeven aan volgende generaties.

Mijn collega Caroline Kroon besloot haar inaugurele rede over Latijnse partikels enkele jaren geleden met de zin: "Ik lust *wel* een glaasje jus." Naar analogie hiervan zou ik mijn rede over het vaststellen en interpreteren van Griekse teksten willen besluiten met de volgende raad: "als u straks een hapje pinda's neemt: goed kauwen, maar kijkt u wel eerst even *wat* u in uw mond stopt."

Ik dank u voor uw aanwezigheid en voor uw aandacht.

Bibliografie

- A. Ascani, *De sermone figurato quaestio rhetorica. Per un' ipotesi di pragmatica linguistica antica*, diss. Vrije Universiteit, te verschijnen
- M. Billerbeck, *Epiktet: Vom Kynismus*, Leiden 1978
- A. Bonhöffer, *Epiktet und die Stoa*, Stuttgart 1890
- G.J. Boter, *The Encheiridion of Epictetus and its Three Christian Adaptations*, Leiden 1999
- I. Bruns, *De schola Epicteti*, Kiel 1897
- A. Carlini, "Osservazioni sui tre εἴδη τοῦ λόγου in ps.-Demetrio, *De Eloc.* 296 sg.", *RFIC* 96 (1968), 38-46
- R. Dobbin, *Epictetus: Discourses Book I*, Oxford 1998
- K. Döring, *Exemplum Socratis*, Wiesbaden 1979
- E. Fraenkel, *Friedrich Leo: Ausgewählte kleine Schriften*, Rome 1960
- P.P. Fuentes González, "Épictète", in *Dictionnaire des philosophes antiques*, III, Parijs 2000, 106-151
- K. Gaiser, *Protreptik und Paränese bei Platon*, Stuttgart 1959
- B.L. Hijmans, *ἈΣΚΗΣΙΣ. Notes on Epictetus' Educational System*, Assen 1959
- R. Höistad, *Cynic Hero and Cynic King. Studies in the Cynic Conception of Man*, Uppsala 1948
- D.C. Innes, in: S. Halliwell, W.H. Fyfe, D.A. Russell, D.C. Innes, *Aristotle: Poetics; Longinus: On the Sublime; Demetrius: On Style*, Cambridge (Mass.)/London 1995
- M.D. Jordan, "Ancient Philosophic Protreptic and the Problem of Persuasive Genres", *Rhetorica* 4 (1986), 309-333
- R. Keyes, *"Nice guys finish seventh": False phrases, spurious sayings, and familiar misquotations*, New York 1992
- A.A. Long, *Epictetus: a Stoic and Socratic Guide to Life*, Oxford 2002
- S. Matuschek, "Epideiktische Beredsamkeit", in G. Ueding (uitg.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, 2, Darmstadt 1994, 1258-1267
- S.B. Most, B.J. Scholl, E.R. Clifford, D.J. Simons, "What you see is what you set: sustained inattentional blindness and the capture of awareness", *Psychol. Rev.* 112(1) (2005), 217-242
- D.M. Schenkeveld, *Studies in Demetrius' On Style*, Amsterdam 1964
–, *Demetrius: De juiste woorden*, Groningen 2000
- H. Schenkl, *Epictetus: Dissertationes ab Arriano digestae*, Leipzig 1916² (1894¹)
- E.G. Schmidt, "Die drei Arten des Philosophierens", *Philologus* 106 (1962), 14-28
- S.R. Slings, "Protreptic in Ancient Theories of Philosophical Literature", in J.G.J. Abbenes, S.R. Slings, I. Sluiter (edd.), *Greek literary theory after Aristotle: a collection of papers in honour of D.M. Schenkeveld*, Amsterdam 1995
- , *Plato: Clitophon*, Cambridge 1999
- B.R. Suchla, lemma "Protreptikos" in S. Döpp & W. Geerlings (uitg.), *Lexikon der antiken christlichen Literatur*, Freiburg 1999²
- B. Wehner, *Die Funktion der Dialogstruktur in Epiktets Diatriben*, Stuttgart 2000

T. Whitmarsh, *The Second Sophistic*, Oxford 2005
A. Woltz, *Overleven in 4B*, Amsterdam 1998

Curriculum vitae

Gerrit Johannes Boter werd op 8 februari 1954 geboren te Haarlem. Na de opleiding gymnasium- α aan het Eerste Christelijk Lyceum te Haarlem studeerde hij van 1972 tot 1980 klassieke talen aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, met als hoofdvak Grieks en als bijvakken klassieke archeologie en Italiaans.

Van 1982 tot 1986 was hij in deeltijd aan de Vrije Universiteit verbonden in het kader van het project "Teksteditie van Plato's achtste tetralogie". In 1986 promoveerde hij *cum laude* op het proefschrift *The Textual Tradition of Plato's Republic*.

Sinds 1977 is hij werkzaam als leraar klassieke talen op verschillende middelbare scholen; vanaf 2003 tot heden is hij werkzaam aan het Vossiusgymnasium te Amsterdam. Vanaf 2001 is hij verbonden aan de opleiding Griekse en Latijnse Taal en Cultuur aan de Vrije Universiteit.

In zijn onderzoek richt hij zich met name op de tekstoverlevering van filosofische auteurs. In 1999 verscheen *The Encheiridion of Epictetus and its Three Christian Adaptations. Transmission and Critical Editions*. Momenteel werkt hij aan een kritische editie van Philostratus' *Leven van Apollonius van Tyana*.